

Köprülü Sadrazamlar ve Sûfî Çevreler

M. Fatih Çalışır

Dr. Öğr. Üyesi, İbn Haldun Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

On yedinci yüzyılın ilk yarısında vâiz Kadızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1045/1635) "Kadızâdeliler" adı verilen taraftarları ile Halvetîliğin Şemsî koluna mensup Şeyh Abdülmecid Sivâsî Efendi'nin (ö. 1049/1639) "Sivâsiler" olarak adlandırılan takipçi ve destekçileri arasında önceleri risâle ve kitaplar aracılığıyla ilmî/fikrî seviyede başlayan ancak gittikçe şiddetlenerek siyasî ve sosyal bir meseleye doğru evrilen dinî temelli tartışmalar yaşanmıştır. Hz. Muhammed döneminden sonra ortaya çıkan bir takım adet ve uygulamaları bidat olarak nitelendirip reddeden Kadızâdeliler, dinî ve sosyal hayata dair birçok meselede toplum tarafından kabul görmüş uygulama ve ritüellere karşı çıkmışlardır. Dönemde yaşanan idarî ve askerî başarısızlıkları devlet ricâlinin tarikat ehlini himaye etmesine hamlederek halkı galeyana getirmeye çalışan Kadızâdeliler, Şeyhülislâm Bahâî Efendi'den (ö. 1064/1654) aldıkları fetva ve Sadrazam Melek Ahmed Paşa'dan (ö. 1073/1662) aldıkları buyruldu sonrası 1651'de Demirkapı yakınlarındaki Halvetî Tekkesi'ni basıp burada devran eden dervişleri dağıtmışlardır.¹ Merkezî idarenin zayıfladığı Sultan İbrahim'in saltanat döneminde (1640-48) ve IV. Mehmed'in (1648-87) tahtaki ilk yıllarında artarak devam eden Kadızâdeli-Sivâsî çekişmesi, 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete gelişine kadar devam etmiştir. Paşa'nın sadâretinin ilk günlerinde Fatih Camii'nde toplanan Kadızâdeliler, Cuma namazı sonrasında naat okunurken

1 Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler," s. 101. Kadızâdeliler ile ilgili araştırmalar ve yeni bir tartışma için bk. Marinos Sariyannis, "The Kadizadeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a 'Mercantile Ethic'?" *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire*, haz. A. Anastasopoulos, Rethymno, 2012, s. 263-289. Ayrıca bk. Bilkan, Ali Fuat, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler*, İstanbul, 2016.

ayaklanmış ve tekkeleri yıkmaya niyetlenmişlerdir. Söz konusu topluluğun, “Ümmet-i Muhammed olanlar yarın savaş aletleriyle gelsinler” şeklinde ilan- da bulunup cami cemaatini kıskırttığı haberini alan sadrazam, durumu ilgili kişilerle istişare ettikten sonra bu işe ön ayak olanlardan Üstüvânî Mehmed Efendi’yi, Türk Ahmed’i ve Dîvâne Mustafa’yı Kıbrıs’a sürerek olayları yatış- tırmıştır. Tecrübeli Paşa’nın Kadızâdeli liderlerinin katline dair *Şeyhülislâm* Hanefî Mehmed Efendi’den (ö. 1069/1658) fetva ve IV. Mehmed’den ferman almasına rağmen bu kişileri Kıbrıs’a sürmekle yetinmiş olması ihtiyatlı bir poli- tika izlediğinin göstergesidir.²

Beş yıllık sadâreti döneminde devletin içinde bulunduğu malî krize çözüm bulabilmek için çeşitli “kemer sıkma” politikaları uygulayan Köprülü Meh- med Paşa, kendilerine “duâgû” adı verilen kişilerin vakıf ve gümrük gelirle- rinden aldıkları tahsisatı azaltmış ve Mağribli Şeyh Sâlim örneğinde olduğu gibi bu politikasına karşı çıkan kişileri ağır bir şekilde cezalandırmıştır.³ Her Cuma yapılan Divan toplantısından sonra mevâlî ve müderrislerin sadra- zamı Arz Odası’nda ziyaret etme adetini lüzumsuz bulup kaldıran Köprülü Mehmed Paşa, Abaza Hasan Paşa isyanına destek veren ve aralarında şeyh, müderris, kadı, seyyid ve şeriflerin de bulunduğu birçok kişiyi çok ağır ceza- lara çarptırmış ve böylece hiçbir kişi veya grubu diğerine tercih etmediğini, kendisi için öncelikli olanın -*Râşid Tarihi*’nden nakille ifade etmek gerekirse- devletin ve saltanatın bekâsı olduğunu göstermiştir.⁴ Bu noktada şunu da ilave etmek gerekir ki Köprülü Mehmed Paşa sadâreti bitmeden Sultan İbrahim’in (ö. 1058/1648) hal’ ve katline karışan içoğlanlarının tamamını ortadan kaldı- rmış, bir anlamda maktul padişahın intikamını almıştır.⁵

Bu ve benzeri konularda gösterdiği sert tavrın yanı sıra kaynaklarda Köprülü Mehmed Paşa’nın ulemâ ve kalemiyyeden birçok kişiyi himaye ettiğine dair kayıtlar mevcuttur. Sadrazamın hâmilîğinden istifade eden kişilerin başında Bolevî Mustafa Efendi (ö. 1086/1675), Mezâkî Süleyman Efendi (ö. 1087/1676), Dahkî Mustafa Efendi (ö. 1090/1680) ve Bursevî/Esirî Mehmed Efendi (ö. 1092/1681) gelmektedir.⁶ Mezâkî’nin Mevlevî olduğu, Şeyhülislâm Bursevî/

2 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s. 364.

3 Naîmâ, *Târih-i Na’îmâ*, IV, s. 1729.

4 *Târih-i Na’îmâ*, IV, s. 1837. Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeylî*, I, s. 18.

5 “Ve bu vak’ada hâs odada olan kırk âdemi Köprülü vezâreti tamâm olmadın her birini bir bâhâ- ne ile katl eylediler.” *Topkapı Anonim*, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., Hazine, nr. 1468, 7^b.

6 Çalışır, *A Virtuous Grand Vizier*, s. 37-44.

Esirî Mehmed Efendi'nin ise Atpazarî Osman Fazlı Efendi (ö. 1102/1691) gibi mutasavvıflar ile irtibat halinde olduğu bilinirken diğer isimlerin tasavvufa bakışlarının hangi yönde olduğunun tesbiti gerekmektedir.

Abaza Hasan Paşa İsyanı (1658) sonrası Anadolu'da sarsılan devlet otoritesinin tesisi için 1659 yılında Bursa'ya yapılan seyahatte IV. Mehmed'e eşlik eden Köprülü Mehmed Paşa, bir rivayete göre, padişahla birlikte Üftâde Dergâhı şeyhi Şeyh İbrahim Efendi'yi ziyaret edip hayır duasını almıştır.⁷ Naîmâ, Köprülü Mehmed Paşa'nın Kastamonulu Mehmed Sâdık adında bir şeyhe bağlı olduğunu aktarır. Şeyhin tavsiyelerine kulak veren Paşa, sadâreti döneminde çıkılan seferler esnasında Enderun ağalarından ve halifelerinden adı Mehmed olan doksan iki kişiye her hafta doksan iki kez Fetih Suresi okutturulmasını emretmiş ve ordunun muzafferiyeti için dua ettirmiştir.⁸

Köprülü Mehmed Paşa imparatorluğun muhtelif yerlerinde birçok cami, mescid, mektep ve muallimhane yaptırmıştır.⁹ Prosopografik bir yaklaşımla yapılacak yeni araştırmalar sonucunda söz konusu ibadet ve eğitim yerlerinde kimlerin istihdam edildiği ve bu süreçte belli bir tarikat ya da tasavvuf ekolünün tercih edilip edilmediğinin ortaya konulması gerekmektedir.

Köprülü Mehmed Paşa ve sûfi çevreler bağlamında belirtmemiz gereken son nokta Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın Mevlevîlerle olan yakın ilişkisidir. IV. Mehmed ve Hatice Turhan Vâlide Sultan'ın kendisine iltifat edip zaman zaman konağında misafir oldukları Hasan Ağa'nın Mevlevî şeyhi Kârî Ahmed Dede'nin müridi olduğu bilinmektedir.¹⁰

Köprülü Mehmed Paşa'nın 1661'de vefatı sonrası sadâret makamına büyük oğlu Fâzıl Ahmed Paşa (ö. 1087/1676) geçmiştir. Sadâreti döneminde Melâmî

.....

7 Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 377. IV. Mehmed'in 1659'daki Bursa gezisi için bkz. Çelik, "Evliya Çelebi'nin Sultan IV. Mehmed ile Birlikte Katıldığı Bursa ve Çanakkale Boğazi Gezisi", s. 139-197.

8 "Kastamonu diyârından Mehmed Sâdık nâmında bir âbid-i zâhid kimesne sadrı'a/zamin mu'tekidi idi. Padişah-ı âlem-penah hazretlerine dahi buluşup du'â-i hayr etmiş idi. Sadrı'a/zam sefere varıp gelince Enderun ağalarının sulehâsından Mehmed nâmında doksan iki adam her biri bir haftada doksan iki kere sûre-i Fetih kırâ'at edip Cuma günü salâ vaktinde itmâm edip cümlesi birden feth u nusret için hayr du'â ve tazarru' u niyâz dergâh-ı kibriyâ edeler deyü şeyh-i mezbur ta'lîm etmiş idi. Ağalardan ve halifelerden doksan iki Mehmed defter olunub herbirine in'âm u ihsân olunup hizmet-i du'â-i hayriyeye ta'yin olunmuşlar idi... Ve yine şeyh-i mezburun ta'lîmi ile bundan mâ-adâ Enderun ricâlinden yüz bir adam günde bin bir Feth-i şerif okumak tenbih olundu. Sefer avdetine dek müdâvemet eylediler." *Târîh-i Na'îmâ*, IV, 1739.

9 Topçu, *Gücün Mimariye Yansıması: Köprülüler*, s. 36-37.

10 Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 281; Hasan Ağa'nın hayatı ve vakıf eserleri için bkz. Murat Yıldız, *Balkanlardaki Osmanlı Vakıf Mirasından Amca Hasan Ağa Vakfı*, İstanbul, 2012.

kutbu Sütçü Beşir Ağa'nın idam edilmesi ve Vâni Mehmed Efendi'nin (ö. 1096/1685) etkisiyle semâ ve devranın yasaklanması sebebiyle bazı araştırmacılar tarafından sûfi aleyhdarı görülse de¹¹ ortaya koyduğu birçok icraata bakarak Fâzıl Ahmed Paşa'nın sûfilere karşı düşmanca bir tavra sahip olmadığını iddia edebiliriz. 1663 yılında Habsburglara karşı Fâzıl Ahmed Paşa'nın serdarlığında çıkılan ve tarih kitaplarında "Uyvar Seferi" adıyla anılan sefer esnasında İstanbul kadısına gönderilen bir hükümde Pazartesi ve Perşembe günleri şehirdeki "ulemâ, sulehâ; meşâyih, fukarâ, etfâl ve sibân" ile sabah namazını müteakiben ordunun muzafferiyeti için dua edilmesi istenmiştir.¹² Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar Seferi'ne çıkarken Halvetî şeyhi Mehmed Nazmî Efendi'yi ordu şeyhi olarak yanında götürmüş, sefer esnasında fethi gerçekleştiren Uyvar Kalesi'nde Halvetî tarikatından Estergonlu Şeyh Ali Efendi için bir tekke inşa ettirmiştir.¹³ Mehmed Nazmî Efendi gösterdiği iltifat ve hâmilîğe teşekkür ederek sadrazam için bir methiye ve kaside kaleme almıştır.¹⁴

Fâzıl Ahmed Paşa'nın Şeyh Mehmed Nazmî Efendi dışında da birçok sûfiye hâmilik ettiği bilinmektedir. Bunlar arasında Celvetî şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi başta gelir. Müridi ve halifesi İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) aktardığına göre sohbetlerinde *Fusûsü'l-hikem*'den faydalanan Osman Fazlı Efendi, Fâzıl Ahmed Paşa'ya bir mektup göndermiş ve ulemânın kendisine tepki gösterdiğini bildirerek Paşa'nın desteğini almak istemiştir.¹⁵ Osman Fazlı Efendi'yi konağına davet eden sadrazam, şeyhin sohbetinden haz duymuş ve kendisinden devamlı surette yanına gelip gitmesini istemiştir. Sadrazamın gösterdiği teveccüh Osman Fazlı Efendi'nin şöhretini artırmış, yüzlerce talebe derslerine devam eder olmuş ve dönemin birçok önemli siması kendisine intisap etmiştir. Şeyhin biyografisine bakıldığında hayatının sonraki yıllarında tekkedeki irşad faaliyetlerinin yanı sıra Cuma günleri Vefâ Camii'nde, Çarşamba günleri ise Süleymaniye Camii'nde vaaz vermeye devam ettiği görülmektedir.¹⁶

.....

- 11 Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 158-159; Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 166-167; Ocak, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Bayrâmî (Hamzavî) Melâmîleri ve Osmanlı Yönetimi," s. 102-103; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 354. İngiliz diplomat ve tarihçi Sir Paul Rycout, Sütçü Beşir Ağa'yı öldürten kişinin Köprülü Mehmed Paşa olduğunu yazar ki bu doğru değildir. Rycout, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s. 210. Sütçü Beşir Ağa'nın kimin emriyle ve neden öldürüldüğü meselesi henüz tatmin edici şekilde ele alınmamıştır.
- 12 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, s. 960.
- 13 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 228.
- 14 Mehmed Nazmî Efendi'nin hayatı ve eseri için bkz. Mehmed Nazmî Efendi, *Hediyetü'l-İhvân Osmanlılarda Tasavvufî Hayat: Halvetîlik Örneği*, haz. Osman Türer, İstanbul, 2005.
- 15 Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, Süleymaniye Ktp., Hüdâî Efendi, nr. 455, 52b.
- 16 Yıldız, "Atpazarî Osman Fazlı", s. 84.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın hâmilîğinden istifade eden sûfî meşrep kişilerden biri de uzun süre İran'da kaldığı için ilk başlarda "Acem Ahmed Efendi" olarak tanınan ancak sadrazamın tezkirecisi İshak Efendi'nin özel hocası olunca "İshak Hocası" adıyla şöhret bulan Şemseddin Ahmed'dir (ö. 1120/1708). Dönemin ünlü mutasavvıfı Niyâzî-i Mısrî'nin (ö. 1105/1694) dergâhına devam edip ona intisap eden İshak Hocası, Fâzıl Ahmed Paşa'nın isteği üzerine *Tercüme-i Hadis-i Erba'în* adında bir eser kaleme almıştır.¹⁷

Gazellerinde ve özellikle de müseddeslerinde tasavvufî terimler kullanan, divanında yer alan "halvetîleriz" redifli gazeliyle Halvetî olduğunu bildiren şair Nâilî-i Kadîm (ö. 1077/1666) de Fâzıl Ahmed Paşa'nın hâmilik ettiği kişilerdendir.¹⁸ Şairin basılan divanında Paşa için yazılmış kasideler, methiye ve tarih bulunmaktadır.¹⁹ Fâzıl Ahmed Paşa'nın himaye ettiği bir diğer mutasavvıf-şair Gelibolu Mevlevîhânesi'nin ikinci şeyhliğini yapan Sâbir Pârsâ'dır. Divanında sadrazama sunduğu kasideler yer alan Sâbir Pârsâ, Safâyî'ye göre *Şerh-i Tasavvurât-ı Esrâr Dede* adlı eserini Fâzıl Ahmed Paşa için hazırlamıştır.²⁰

Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâreti döneminde gerçekleşen 1675 Edirne Şenliği'ne davet edilenler arasında şeyhlerin de olması tarikat ricâlinin devlet protokolünde yer almaya devam ettiğini göstermektedir.²¹ Babası gibi imparatorluğu imar ve ihyâya çalışan ve birçok yerde aralarında cami, medrese, mektep ve kütüphanenin de bulunduğu hayır eserleri inşa ettiren Fâzıl Ahmed Paşa'nın buralarda kimleri istihdam ettiği konumuz çerçevesinde araştırılmayı beklemektedir.²² Öte yandan, gençlik yıllarında müderrislik yapan Fâzıl Ahmed Paşa'nın Köprülü Kütüphanesi'ndeki koleksiyonunda tasavvufî ilgili çok sayıda eserin bulunduğunu da belirtmeliyiz.²³

Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük oğlu olan ve abisi gibi kendisi de "Fâzıl" lakabıyla anılan Mustafa Paşa (ö. 1102/1691), 1689-1691 yılları arasında sadâret görevini yürütmüştür. İlimle iştigali ve özellikle hadis ve lügat dallarındaki ihtisası ile bilinen, ayrıca Halvetî Karabaş Mahmud Efendi'nin müridi veya

17 Öngören, "İshak Hocası", s. 534.

18 İpekten, *Nâ'ilî: Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler*, s. 10.

19 *Nâ'ilî Divânı*, s. 84-87, 107-117, 120-121, 341.

20 *Sâbir Pârsâ Divanı*, s. 35-37; Safâyî, *Tezkire-i Safâyî*, s. 341.

21 *İsâ-zâde Tarihi*, s. 139. Ayrıca bkz. Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, s. 55-56.

22 Fazıl Ahmed Paşa'nın vakıf eserlerinin yeni bir listesi için bkz. Topçu, *Gücün Mimariye Yansıması*, s. 184.

23 Bk. *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, haz. Ramazan Şeşen vdğr., İstanbul, 1986, I, s. 336-384.

muhibbi olduğu kayıtlarda yer alan Mustafa Paşa, birçok âlimi ve mutasavvıfî himâye etmiştir. Paşa'nın hâmilîğini yaptığı kişiler arasında Serhaddî Mustafa Efendi, İzmirî Süleyman Efendi, Kapucuzâde İsmâil Efendi, Sünbülüyye tarikatına mensup ünlü hattat Hâfız Osman, Güzelhisârî Ahmed Efendi, Yekçeşm Hüseyin Efendi, İshak Hocası Ahmed Efendi ve Mevlevî şeyhi Sâkıb Mustafa Dede yer almaktadır.²⁴ Fâzıl Mustafa Paşa, Akbıyık Camii sokağındaki mes-cid-tekkeyi yeniden inşa ettirmiş ve şeyhliğine Halvetî Çarhacı Ahmed Efendi'yi getirtmiştir.²⁵

Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'dan ve onun Mevlevîler'le olan yakın ilişkisinden bahsetmiştik. Hasan Ağa'nın oğlu olan ve 1697-1702 yılları arasında sadrazamlık yapan Amcazâde Hüseyin Paşa da babası gibi Kârî Ahmed Dede'nin müridlerindedir. Hüseyin Paşa, 1698 yılındaki depremde tahrip olan Mevlânâ Türbesi'ni (Kubbe-yi Hadrâ) tamir ettirmiştir. Paşa'nın tasavvuf ehline gösterdiği ilgi sadece Mevlevîler ile sınırlı kalmamış, Karlofça Antlaşması münasebetiyle yüz on mısralık bir tarih yazarak kendisini tebrik eden Mânevî Mustafa Efendi'ye büyük ihsanlarda bulunmuştur. Manevî Mustafa Efendi, Halvetiyye-Şâbâniyye'nin Karabaşîyye kolunun kurucusu ve *Risâle-i Cevâz-ı Devrân-ı Sûfiyye* adlı eserin müellifi Karabaş Velî'nin (ö. 1097/1686) oğludur ve bu tarikatın önde gelen isimlerindedir.²⁶

Tasavvuf ve tarikat ehli ile iyi ilişkiler kuran Amcâzade Hüseyin Paşa, diğer taraftan, 1702 yılı Mart ayında başta Hudâvendigâr Sancağı olmak üzere Anadolu, Arap vilayetleri ve Rumeli'deki kadı ve müftülere gönderdiği hükümde, "Din nasihattir" hadis-i şerîfine uygun şekilde vaizlerin halkı irşad konusunda görevlerini doğru-düzgün yerine getirmeleri ve vaazlarında muteber kitaplar kullanmalarını emretmiştir. Paşa, ayrıca, din adamlarının göz boyayıcı hurafelerden uzak durmaları, masumları yanlış yönlendirip bağnazlık ve garaza davet çıkarıcı faaliyetlerden kaçınmaları konusunda uyarıda bulunmuştur.²⁷

Köprülü ailesinden sadâret makamına gelen son kişi, Fâzıl Mustafa Paşa'nın oğlu olan Nûman Paşa'dır (ö. 1131/1719). Babasının vefat ettiği 1691 tarihinde Köprülü evkafının mütevellisi olan Nûman Paşa, 1710'da sadâret görevinde bulunmuştur. Dinî konulardaki hassasiyeti ve özellikle kelâm ve hadis dallarındaki derin bilgisinden dolayı "Hoca Paşa" lakabıyla tanınan Nûman Paşa, gençlik

.....
24 Çalışır, *A Virtuous Grand Vizier*, s. 49-53.

25 Tanman, "Akbıyık Mescidi ve Tekkesi", s. 223.

26 Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 110-111.

27 Özkan, *Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa*, s. 272.

yıllarında Ayasofya kürsü şeyhi Fâzıl Süleyman Efendi'den ders almış ve tasavvufun önemli kaynaklarından Abdülkerim Kuşeyrî'ye ait olan *Risâle-i Kuşeyriyye*'yi hülâsa etmiştir.²⁸ Numan Paşa'nın Carullah Veliyyüddin Efendi tarafından şerhedilmiş olan *el-Adl fi beyâni hâli'l-Hıdr* adında bir eseri daha vardır.²⁹

Evliya Çelebi'ye göre on yedinci yüzyılın ortalarında sadece İstanbul'da faaliyet gösteren altmış kadar tekke vardı.³⁰ Yapılan araştırmalar bu yüzyılda İstanbul'da yirmi iki yeni Halvetî tekkesinin kurulduğunu göstermiştir.³¹ Halvetî tekkelerinden Şeyh Nasûhî Tekkesi'nin vâkîfı IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'dır.³²

Bu dönemde devlet ricâlinin ve toplumun önde gelenlerinin mevlevîhânelere yardımları artmış, hatta bazı mevlevîhânelerin tesisi tamamen onların yardımları sayesinde gerçekleşmiştir. Peçoy Mevlevîhânesi 1665'te Gazi Hasan Paşa, Kayseri Mevlevîhânesi 1675'te Bayram Paşa, Kilis Mevlevîhânesi 1676'da muhtemelen eşraftan Ali Ağa, Yenişehir Mevlevîhânesi aynı tarihte Hacı Ahmed tarafından yaptırılmıştır.³³

Yüzyılın ikinci yarısında Halvetîlik içinde Karabaşîyye, Bahşîyye, Câhidîyye, Cihangirîyye, Muslihiyye ve Mısriyye gibi yeni kolların teşkil ettiğini görmekteyiz.³⁴ Dahası, Muhammed Ma'sûm Sirhindî'nin (ö. 1079/1668) halifesi Murad Buhârî (ö. 1132/1720), Nakşibendîliğin Müceddidiye olarak bilinen kolunu İstanbul'da aralarında IV. Mehmed de olmak üzere dönemin yönetici eliti ve ulemâdan gördüğü destekle yaymıştır.³⁵ 1674 yılında Atik Vâlîde Külliyesi'ne bağlı Atik Vâlîde Tekkesi'ne şeyh olan Karabaş Veli ise Şâbânîyye tarikatının İstanbul'da güçlenmesini sağlayan kişidir.³⁶

Kemaleddin Efendi, Saçlı İbrahim Efendi, Mehmed Fenâyî, Arap Yahya Efendi, Üftâde-zâde Kutub İbrahim Efendi ve Tophaneli Veli Efendi gibi isimler

28 Özcan, "Köprülüzâde Nûman Paşa", s. 267.

29 Süleymaniye Ktp., Mehmed Asım Bey, nr. 148; Hafız Ahmed Paşa, nr. 122/1, 1b-40a; nr. 344/1, 1b-33b.

30 Bu sayı Küçükkaya'nın çalışmasında verilen tekkeler üzerinden tespit edilmiştir. M. Askeri Küçükkaya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Tasavvuf: Tarikatlar, Şeyhler, Tekkeler, Ziyaretgahlar*, İstanbul, 2012.

31 Köse, *İstanbul Halveti Tekkeleri*, s. 420-421.

32 Övüç, "1341 Defterine Göre 1925'te Üsküdar Tekkeleri", s. 67.

33 Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik*, s. 247.

34 Uludağ, "Halvetiyye", s. 392-393.

35 Şimşek, 18. *Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidilik*, s. 92-93; Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar 1*, s. 31.

36 Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 105.

Celvetîliğin kurucusu Aziz Mahmud Hüdâyî'nin halifeleri olup on yedinci yüzyılın ikinci yarısında irşad görevlerini yerine getirmişlerdir.³⁷ *Fusûsü'l-hikem*'in ilk Türkçe şerhi yine bu dönemde Bosnalı Abdullah Efendi tarafından yapılmış; *Nesâyihü'l-Mülûk* adlı eserini IV. Mehmed'e sunan *Mesnevî* şârihi ve *Semerâtü'l-fuâd* müellifi Sarı Abdullah Efendi (ö. 1071/1660) de bu dönemde yaşamıştır. Fâzıl Ahmed Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hâmilîğinden istifade eden ünlü şair Nâbî, *Dîvân*'ında İbnü'l-Arabî, Abdülkâdir Geylânî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'yi övmüş ve eserlerinde tasavvufî terim ve remizler kullanmıştır.³⁸ Bosnalı Abdullah Efendi, Sarı Abdullah Efendi ve Nâbî'nin bu dönemde baskı altına alındığı iddia edilen Melâmîliğe meyilleri olduğu bilinmektedir.

Dedesi Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) kaleme aldığı ve Kadızâdeliler'in temel metinlerinden olan *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı Arapça eseri³⁹ Türkçeye çeviren şair İsmetî Mehmed Efendi (ö. 1076/1665), Mevlevîliğe intisap etmiş ve şiirlerinde bu meyli göstermekten çekinmemiştir.⁴⁰

Verdiğimiz tüm bu örnekler ışığı altında on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, sosyal ve kültürel tarihine yönelik araştırmalarda yeni bir bakış açısının geliştirilmesi gerekmektedir. Mevcut çalışmalar dönemi Vâni Mehmed Efendi'nin Kadızâdevârî görüşleri doğrultusunda tasavvuf karşıtı bir havanın hâkim olduğu bir fanatiklik ve bağnazlık devresi olarak resmetmekte ve böylece “gerileme” literatürün çizdiği çerçeve dışına çıkamamaktadır.⁴¹ Açıkbaş Mahmud Efendi'nin hapsi (1658), Melâmî kutbu Sütçü Beşir Ağa'nın idamı (1662), semânın yasaklanması (“yasağ-ı bed”, 1077/1666-7) veya Niyâzî-i Mısırî'nin Limni Adası'na sürgünü (1676) gibi hadiseler elbette göz ardı edilemez ancak sırf bu olaylardan hareketle bir dönemi ve o dönemin yönetici kadrosunu tasavvuf karşıtı olarak resmetmek ve dolayısıyla fanatiklik ve bağnazlık söylemini devam ettirmek bizleri çalışmalarımızda doğru bir yöne sevk etmeyecektir.

.....

37 Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, s. 126-130.

38 Bk. *Nâbî Divanı*, haz. Ali Fuat Bilkın, İstanbul, 1997.

39 Birgivî'nin eseri ve takipçileri üzerine yeni bir değerlendirme için bkz. Kalaycı, “Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşyıcıları”, s. 431-455.

40 İpekten, “İsmetî, Mehmed”, s. 140.

41 Bu bakış açısıyla yazılmış bir kitap için bkz. Baer, Marc David, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Empire*. Oxford, 2008. [IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih, trc. Ahmet Fethi, İstanbul, 2010].

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

- Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, haz. Seyit Ali Kahraman v.dğr., X c., İstanbul, 1999-2006.
- İsâ-zâde, *İsâ-zâde Tarihi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, 1996.
- İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, Süleymaniye Ktp., Hüdâî Efendi, nr. 455.
- İsmetî Divanı*, haz. Haluk İpekten, Ankara, 1974.
- İstanbul Kadî Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, haz. Rasim Erol v.dğr., İstanbul, 2010.
- Mehmed Nazmî Efendi, *Hediyetü'l-İhvân Osmanlılarda Tasavvufî Hayat: Halvetîlik Örneği*, haz. Osman Türer, İstanbul, 2005.
- Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, haz. Pervin Çapan, Ankara, 2005.
- Nâ'îlî Mustafa, *Nâ'îlî Divânı*, haz. Haluk İpekten, Ankara, 1990.
- Nâbî Divanı*, haz. Ali Fuat Bilkan. İstanbul, 1997.
- Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâ'imâ*, haz. Mehmet İpşirli, IV c., Ankara, 2007.
- Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli (1071-1114/1660-1703)*, haz. Abdülkadir Özcan v.dğr., III c., İstanbul, 2013.
- Rycaut, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, trc. Halil İnalçık - Nihan Özyıldırım, Ankara, 2012.
- Sâbir Pârsâ Divanı*, haz. Kâzım Yoldaş, İstanbul, 2005.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâîi'tü'l-fudalâ, Şekâik-i Nu'maniye ve Zeyilleri* içinde, haz. Abdülkadir Özcan, III c., İstanbul, 1989.
- Topkapı Anonim*, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., Hazine, nr. 1468.

İkincil Kaynaklar

- Baer, Marc David, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Empire*. Oxford, 2008.
- Bilkan, Ali Fuat, *Fakihler ve Sofuların Kavgası: 17. Yüzyılda Kadızâdeliler ve Sivâsiler*, İstanbul, 2016.
- Çalışır, M. Fatih, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)* (doktora tezi), Georgetown University, Washington D.C., 2016.
- Çavuşoğlu, Semiramîs, "Kadızâdeliler", *DİA*, 2001, XXIV, 100-102.
- Çelik, Şenol, "Evlîya Çelebi'nin Sultan IV. Mehmed İle Birlikte Katıldığı Bursa ve Çanakale Boğazı Gezisi", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVI/28 (2012), 139-197.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul, 1931.
- , *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, 2009 [1983].
- İpekten, Haluk, "İsmetî, Mehmed", *DİA*, 2001, XXIII, 140-141.
- İpekten, Haluk, *Nâ'îlî: Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler*, Ankara, 1986.
- Kalaycı, Mehmet, "Birgîvî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Dünya", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*

- (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) XVII. Yüzyıl Sempozyum Tebliğleri, haz. Hidayet Aydar - Ali Fikri Yavuz, İstanbul, 2017, s. 431-455.
- Karahan, Abdülkadir, "Nâbi", *DİA*, 2006, XXXII, s. 258-260.
- Kılıç, Mahmud Erol, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar I*, İstanbul, 2016.
- Köse, Fatih, *İstanbul Halveti Tekkeleri*, İstanbul, 2012.
- Küçükkaya, M. Askeri, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'nde Tasavvuf: Tarikatlar, Şeyhler, Tekkeler, Ziyaretgahlar*, İstanbul, 2012.
- Mermer, Ahmet, *Mezâkî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Ankara, 1991.
- Nutku, Özdemir, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği (1675)*, Ankara, 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Bayrâmî (Hamzavî) Melâmîleri ve Osmanlı Yönetimi", *Belleten*, 230 (1997), s. 93-110.
- Öngören, Reşat, "İshak Hocası", *DİA*, 2000, XXII, s. 533-534.
- Övüç, Erkan, "1341 Defterine Göre 1925'te Üsküdar Tekkeleri," *Tasavvuf*, 38 (2016), s. 55-113.
- Özcan, Abdülkadir, "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa", *DİA*, 2002, XXVI, 263-265.
- , "Köprülüzâde Nûman Paşa", *DİA*, 2002, XXVI, 265-267.
- Özkan, Selim Hilmi, *Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa (1644-1702)*, Samsun, 2010.
- Sariyannis, Marinos, "The Kadizadeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a 'Mercantile Ethic'?" *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire*, haz. A. Anastasopoulos, Rethymno, 2012, s. 263-289.
- Şimşek, Halil İbrahim, *18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nakşibendî-Müceddidîlik*, İstanbul, 2016.
- Tanman, M. Baha, "Akbyık Mescidi ve Tekkesi", *DİA*, 1989, II, 222-223.
- Topçu, Sultan Murat, *Gücün Mimariye Yansıması: Köprülüler*, Ankara, 2015.
- Uludağ, Süleyman, "Halvetiyye", *DİA*, 1997, XV, 392-395.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV c., Ankara, 1996 [1947-62].
- Yıldız, Murat, *Balkanlardaki Osmanlı Vakıf Mirasından Amca Hasan Ağa Vakfı*, İstanbul, 2012.
- Yıldız, Sâkib, "Atpazarî Osman Fazlı", *DİA*, 1991, IV, 83-85.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikati*, İstanbul, 1984.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Sûfîler, Devlet ve Ulemâ*, İstanbul, 2001.

Osmanlı'nın Son Döneminde Bektaşîlik-Siyaset İlişkisi

Salih Çift

Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Giriş

Bektaşîlik tarih sahnesine çıktığı günden geleneksel manadaki varlığının son bulduğu ana değin daima siyasetle irtibatlı bir tarikat olarak temayüz etmiştir. Tarikatın pîri Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 669/1271) dönemin siyasî şahsiyetleriyle bağlantısıyla alakalı olarak nakledilen menkıbeler,¹ kimilerine göre Bektaşîliğin asıl kurucusu sayılması gereken Abdal Mûsâ'nın² ilk Osmanlı sultanlarıyla olan münasebeti çerçevesindeki rivayetler,³ Bektaşî edebiyatının büyük ustadı ve Mısır Bektaşîliğinin öncüsü Kaygusuz Abdal'ın (ö. 848/1444 [?]) tarihsel kimliği üzerine aktarılan bilgiler ile Mısır'a gelişinde başından geçenlere dair kaynaklarda yer alan malumat,⁴ pîr-i sâni Balım Sultan'ın (ö. 922/1516 [?]) bizzat II. Beyazıt'ın eliyle Hacıbektaş Dergâhı'nın başına getirilişinin arka planına yönelik iddialar,⁵ XVI. yüzyılda patlak veren Kalender Şâh (ö. 933/1527) isyanı hakkında bilinenler,⁶ tarikatın siyasî bir karara istinaden 1826'da yasaklanması ve bu evrede cereyan edenler,⁷ 1925 yılında Türkiye'de hayata geçirilen kanunun ardından söz konusu dönemde tarikatın başında bulunan Sa-

1 *Vilâyetnâme Menâkıb-ı Hünkâr*, s. 73-74. Konunun ayrıntıları ve ilgili rivayetlerin aktarıldığı kaynaklar hakkında ayrıca bk. Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması*, s. 16 vd.

2 Bu konuda bk. Melikoff, "Bektaşîlik/Kızılbaşlık", *Alevi Kimliği*, s. 7.

3 Bk. Köprülü, "Abdal Musa", s. 64-65; Ocak, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, s. 221.

4 Bk. Güzel, *Kaygusuz Abdal*, s. 11 vd.; Azamat, "Kaygusuz Abdal", s. 74 vd.

5 Birge, *The Bektashi Order*, s. 57; Ocak, "Balım Sultan", s. 18.

6 Bu konuda bk. Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, s. 78; İlgürel, "Kalender Şah", s. 249.

7 Meselenin detayları hakkında bk. Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, s. 38 vd.; Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması*, muhtelif sayfalar.